

СХИЛЬНІСТЬ ДО АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В СТРУКТУРІ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКА

Коли психологи звертаються до вивчення особистості, то, мабуть, перше, з чим вони зіштовхуються, це різноманіття властивостей та їх проявів у поведінці. Інтереси і мотиви, схильності і здібності, характер і темперамент, ідеали, ціннісні орієнтації, вольові, емоційні й інтелектуальні особливості, співвідношення свідомого і несвідомого (підсвідомого) і багато чого іншого – ось далеко неповний перелік характеристик, з якими доводиться мати справу, якщо ми намагаємося намалювати психологічний портрет особистості.

Володіючи різноманітним властивостей, особистість разом з тим являє собою єдине ціле. Звідси випливають дві взаємозалежні задачі: по-перше, зрозуміти всю безліч властивостей особистості як систему, виділивши в ній те, що прийнято називати системоутворюючим фактором (або властивістю), і, по-друге, розкрити об'єктивні підстави для формування цієї системи. У той же час, особистість сприймає себе як окрему одиницю соціуму, що дозволяє нам розглядати її як свідому особистість.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що сьогодні не існує комплексного підходу до дослідження та профілактики асоціальної поведінки підлітків та її зв'язків із самосвідомістю особистості.

Чим складніша здійснювана психічна діяльність, тим більше перепон на шляху до цілі, тим більше вольове зусилля потрібне людині, особливо якщо вона втомлена, відчуває внутрішню слабкість. Таким чином, зусилля виступає як важливий прояв вольової саморегуляції особистості.

У центрі проявів саморегуляції особистості – система "Я", що формується під впливом життєвих вражень і виховання як центр самосвідомості.

Самосвідомість – це особлива форма свідомості. Вона відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то самосвідомість на частину, найважливішу для людини – внутрішній світ. За допомогою самосвідомості особистість пізнає свою сутність, а саме властивості свого характеру, пізнавальну, емоційно-вольову сферу, потреби, ціннісні орієнтації тощо. У процесі самосвідомості людина виступає одночасно як суб'єкт і як об'єкт пізнання.

Генетично самосвідомість виникає пізніше свідомості. Вона з'являється на нових етапах розвитку індивіда як специфічний прояв спрямованості свідомості. Початок формування самосвідомості припадає на ранні дитячі роки. Діти в 3-4 роки вже виділяють себе з довкілля і мають елементарне уявлення про себе. Подальший шлях формування людини полягає в поступовому звільненні від безпосереднього впливу середовища та становлення її як творця цього середовища.

Проблема самосвідомості мало досліджена, незважаючи на те, що цим феноменом цікавились ще античні філософи. Сучасні підходи до вивчення самосвідомості тісно пов'язані з дослідженням становлення особистості як реального суб'єкта життєдіяльності, його розвитку та виховання.

Психологічна сутність самосвідомості полягає в тому, що в ставленні особистості до себе закладена здатність її самовдосконалення. Самосвідомість забезпечує встановлення рівноваги між зовнішніми впливами та внутрішнім станом суб'єкта, визначає формування свідомої поведінки людини. З одного боку вона виступає як результат розвитку особистості, з другого – як регулятор цього процесу. Отже, самосвідомість поєднує пізнання та переживання. У цьому проявляється цілісність, єдність людського Я.

В українській психологічній школі біля витоків вивчення проблеми самосвідомості стояв П.Р. Чамата. Самосвідомість він визначав як усвідомлення людиною себе самої та своїх відношень до зовнішнього світу, ставлення до інших людей. Ідеї П. Р. Чапати розвивали його послідовники Л.С. Сапожникова, М.Й. Боришевський та інші.

Предметом досліджень Л.С. Сапожникової була самооцінка дітей різного віку, її зв'язок з рівнем домагань учнів, з позицією їх у колективі. Зміна соціальної ролі, рівня домагань актуалізує питання "Хто Я", "Який Я" і сприяє формуванню внутрішнього світу. У цьому процесі регулюючу роль відіграє самооцінка як важливий чинник успіхів, що стимулює самовиховання та розвиток індивіда.

М.Й. Боришевський вивчає механізми саморегуляції як вияв внутрішньої самоактивності особистості. Він дослідив залежність процесу саморегулювання від інтелектуального, морального розвитку особистості та її емоційно-вольової сфери [2,6].

Структура самосвідомості людини відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма сторонами її психічної діяльності: пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконання, самоіронія тощо; емоційної – самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення і т. п.; вольової – самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість та інше.

Центральними і найбільш дослідженими структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцінки, самоаналізу. Кожна дитина народжується як індивід людського роду. Проте в процесі життя не кожний стає особистістю. Особистість розглядається як саморегулююча система. Це такий рівень розвитку людини, коли вона сама здійснює управління своїми діями, вчинками, поведінкою, емоційним станом, ставленням до навколишнього середовища.

Самооцінка – це усвідомлення власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів. Вона складається в процесі пізнання людиною себе. За змістом самооцінка розрізняється як завищена, занижена та адекватна, саме остання сприяє розвитку людини.

Високий рівень самосвідомості веде до саморозвитку і самовиховання.

Самосвідомість у психологічній літературі розглядається як складне родове утворення в структурі психіки особистості, а образ Я – як видове.

Образ Я – продукт самосвідомості, тобто вияву усвідомлення і оцінки індивідом себе як суб'єкта практичної і теоретичної діяльності, ідеалів, переконань, що мотивують його активність. Види образів Я: соціальне Я, духовне Я,

фізичне Я, інтимне Я, сімейне Я тощо, а також "Я-реальне", "Я-ірреальне", теперішнє, майбутнє, фантастичне і т. п.

На відміну від самосвідомості образ Я, крім усвідомлених компонентів, містить невідоме Я на рівні самопочуття, уявлень. Головна функція образу Я – забезпечити інтегрованість, цілісність, індивіда, його особистісну сутність досягти суб'єктивної гармонійності. Я-концепція вивчається науками про людину і суспільство.

Отже, Я-концепція – це оцінно-пізнавальна система, що переживається і більш-менш усвідомлюється індивідом.

Процес самоконцептуальності змінюється залежно від віку. Уявлення індивіда про себе інтегруються в більш складні системи.

У самосвідомості підлітків, старшокласників в образі Я ще немає певної стабільності, їх процес самопізнання знаходиться в стані формування.

Ідентифікація – це спосіб пізнання, при якому встановлюється подібність об'єктів шляхом знаходження спільного та відмінного в їх ознаках.

Рефлексивна свідомість проявляється в осмисленні і переживанні людиною як окремої дії, вчинку, так і смислу буття. Виникнення в людини здатності до рефлексії свідчить про високий рівень її самосвідомості, готовність не тільки до пізнання самого себе, корекції своєї поведінки, способу життя. Рефлексія виявляється тоді, коли особистість подумки виділяє себе із сфери буття, життєвої ситуації і оцінює в співвідношенні з моральними еталонами – чи так я живу, чи відповідаю очікуванням соціального оточення?

У процесі розвитку людини рефлексивна свідомість виступає на різних рівнях і в різних формах. Як властивість індивіда, рефлексивність є здатністю відображати не лише свій образ Я, а й усвідомлювати сутність своєї взаємодії з іншими людьми. У сфері саме міжособистісних взаємин рефлексія виступає важливим компонентом моральності поведінки індивіда. На думку В.А. Роменця, це явище післядії, в ньому прояснюється сутність діяння.

Здатність до рефлексії об'єднує функції поведінки та управління людини своїми вчинками. У підлітковому віці в процесі формування цінностей, ідеалів, цілей, професійних і особистісних планів, особливого розвитку набуває складова частина особистості, її Я. Це організована система поглядів, настанов і мотивів особистості, які обумовлюють її неповторність, незмінність та тотожність. У період дорослішання певної консолідації у структурі особистості досягають і інші її компоненти.

Ідентифікаційна поведінка та ідентичність розвиваються безперервно, починаючи з раннього дитинства і тривають протягом усього життя. Ідентифікація відбувається завжди в межах певних суспільних взаємин. Вона також пов'язана з конкретними людьми, які протягом певного періоду можуть служити ідеалом, зразком, еталоном для наслідування. Розвиток Я та ідентифікація виступають як взаємозалежні процеси, які доповнюють один одного.

Головною особливістю набуття особистісної ідентичності у підлітковому віці стає поглиблення вивчення самого себе. Відбувається це завдяки особистісній рефлексії. Вивчаючи свої особливості, розмірковуючи про самого себе в минулому, теперішньому й майбутньому, аналізуючи свої домагання у взаємовідносинах і діяльності, підліток реалізує свою потребу в самоідентифікації. Рефлексії на себе та інших відкривають підлітку глибини власної недосконалої. І він може потрапити в нелегке становище – у стан психологічної кризи.

Проходження через власні душевні страждання і збагачення сфери своїх почуттів і думок у процесі набуття особистісної ідентичності надає підліткові можливість відстоювати своє право бути і вважатись особистістю.

Становлення самосвідомості в цей період визначає певне соціальне зростання по відношенню до визначення нової "внутрішньої позиції", в основі якої лежить прагнення бути і відповідальним за себе, свої особистісні якості, свої погляди і здатність самостійно відстоювати власні переконання. Підліток сенситивний до свого духовного зростання, а тому він починає інтенсивно просуватися в розвитку всіх складових самосвідомості [5].

У процесі пошуків свого Я, набуття ідентичності, самоствердження саморозвитку у підлітків на рівні самоусвідомлення формується система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів Я – Я-концепції. У перехідний період Я-концепція є динамічна психологічна величина, яка залежить від глобальних суспільних відносин та змін безпосереднього соціального оточення зокрема. Формування Я-концепції підлітка відрізняється від становлення Я та ідентичності. Вона розвивається під впливом первинного досвіду соціалізації в сім'ї. З віком в її становленні набувають значення позасімейні фактори: школа, однолітки, суспільство. Я-концепція – це результат взаємодії біологічних, психологічних і психосоціальних факторів в ході особистісного зростання людини. Перш за все, це основа почуття самоцінності особистості підлітка, яка є важливою у формуванні його особистого становища у суспільстві.

Пізнання себе, своїх особистісних якостей призводить до формування кількох образів Я. Різні аспекти Я, які виникають у самосвідомості, відображають різнопланові уявлення про себе – як реальні, так і ідеальні.

На формування особистості в підлітковий період значний вплив здійснює процес статевого дозрівання.

З проявами асоціальної поведінки підлітків психологи часто зіштовхуються тоді, коли ця поведінка вже набула сталості. На наш погляд, легше передбачити та попередити, ніж потім корегувати сталі форми асоціальної поведінки.

Підлітки часто діють імпульсивно. Коли вони роблять ірраціональні вчинки, вони почувають себе жахливо, самотньо і дуже розгублено. Вони думають, що ніхто і ніколи себе так не поводить і не почував. При цьому, більшість своїх вчинків вони приховують від дорослих та, навіть, однолітків. Бажання бути прийнятими в суспільстві призводить до прояву психологічних захистів, таких як, проекція, сублимація, раціоналізація [3].

Як правило, у малих групах істиною вважається тільки те, з чим згодні всі члени групи, і при цьому, кожен чує тільки те, що розуміє і чим цікавиться. Нетривалість складу, інтересів, способів діяльності таких об'єднань, а також і самого їх існування зрозумілі – групи легко виникають, змінюються і зникають. Це закономірний соціально-психологічний процес. І підліток, вийшовши з однієї групи, легко переходить до іншої. Таку динаміку можна пояснити тим, що підліток шукає оточення, серед якого він не буде відчувати власну неповноцінність і зможе реалізувати своє прагнення до переваги.

Самооцінка підлітка залежить від прийняття його однолітками та від популярності в групі.

Для того, щоби справитися зі складними задачами розвитку підліткові необхідна психологічна компетентність, яка частково ґрунтується на досвіді та здібностях, набутих ще в дитинстві, а частково тих, які з'являються в період дорослішання.

Причини асоціальної поведінки часто знаходяться в глибинних сферах психіки, є емоційними та не усвідомлюються ні підлітком, ні дорослим. За результатами наших досліджень нам вдалося спостерігати наступні мотиви поведінки підлітків,

що призводять до девіантних вчинків та до дезадаптивної поведінки:

- боротьба за увагу та прагнення до переваги;
- боротьба за самоствердження проти зайвої влади і опіки та скоєння вчинків, що протилежні вимогам соціуму;
- бажання уникнути відповідальності за свої вчинки, або перекласти цю відповідальність на інших;
- бажання помститися за образи, які завдали інші та розробка планів помсти;
- утрата віри у власний успіх та надбана соціальна пасивність;
- бажання уникнути неприємних почуттів і прагнення до отримання задоволення

Дорослі, розуміючи та усвідомлюючи ці мотиви, можуть бачити в "проблемній поведінці" сигнал про потребу в допомозі.

Подібна ситуація наштовхує нас на думку, що роботу психолога з діагностики асоціальної поведінки підлітків слід удосконалювати за рахунок класичних та інноваційних методів і методик.

Під час організації роботи з підлітками ми спираємось на синтез поведінкової, когнітивної, емоційної техніки, технік мовної психотерапії, НЛП, елементів еріксонівського гіпнозу і сугестивного впливу. Але, найбільш результативна робота можлива тоді, коли нам вдається виявити фактори, що впливають на формування асоціальної поведінки кожної окремою дитини. І серед різноманітних психодіагностичних методів ми вважаємо доцільним використовувати концептуальний підхід Альфреда Адлера до пояснення формування особистості. Саме Адлеру належать слова: "Якщо згадати, скільки перешкод зустрічається дитині на кожному кроці, не варто дивуватися, що її реакція на них не завжди адекватна... За кожним прикладом її неправильної реакції на довколишнє середовище стоїть цілий ряд спроб відреагувати правильно та бути успішним у житті".

Сам А.Адлер уважав, що цілі поведінки людини не міняються протягом життя, змінюється тільки система відносин, а звідси й одне з основних завдань – корекція цих відносин [1].

Однак, говорячи про підлітка, ми повинні враховувати той факт, що процес індивідуалізації, тобто, надбання власної індивідуальності дуже часто пролягає через процес ідентифікації підлітка з "малою групою". Дитина часто намагається перенести норми, що існують у "малій групі" на відносини з навколишніми поза межами цієї групи. Іноді підліток не розуміє, або відмовляється розуміти чому ці "норми" (взаємовідносини, сленг, система цінностей) не сприймаються поза межами малої групи, а іноді, навіть, суперечать загальноприйнятим нормам.

Виділяють чотири пріоритетні цінності, важливі для осмислення життя: перевага, контроль, комфорт і бажання бути приємним.

Ми пропонуємо розглядати підлітка як особистість, що на шляху свого формування та становлення "розгубилася". Цю розгубленість треба трактувати як відсутність інформації про власні можливості, які можна використовувати на шляху самостановлення.

Погляд на вузькість свідомості, обмеженість її обсягу в порівнянні з несвідомим є логічним продовженням уявлення К. Юнга про дискретність свідомості. На думку Юнга, у процесі індивідуалізації відбувається розширення поля свідомості за рахунок інтеграції несвідомих психічних змістів, що сприяє процесам особистісного розвитку та створення людиною особистого міфу.

Проблема співвідношення свідомого та несвідомого в психічному житті особистості, розглядалася вченим в аспекті її формування, розвитку або самореалізації. У роботах К.Г. Юнга зазначеній проблемі приділено особливе місце, тому що, на його думку, саме в процесі взаємодії цих двох психічних субстанцій формується той чи інший сценарій особистісного розвитку [4].

На жаль, за останні роки ми маємо багато прикладів формування асоціальної поведінки підлітків на фоні перекрученого особистого міфу, коли архетипи набувають особистісного значення та забарвлення.

Так, аналіз психологічного та семантичного змісту ідеології представників нових для нашої країни молодіжних течій та рухів ("скінхеда", "готи", "хули", "еми") дозволяє виявити зміщені акценти у трактовці одного з центральних архетипів – архетипу Героя. Дорослим варто звернути увагу на підліткових кумирів; обговорити з підлітком, чому йому подобається саме ця людина, які риси характеру героя він сприймає як позитивні, а які, на його думку заважають героєві; у чому він би хотів бути схожим на нього, як би вчинив герой на його місці).

Більшість досліджуваних нами підлітків ідентифікують себе з образом Героя, але, на свідомому чи підсвідомому рівні, вони надають Герою характеристик, що знаходяться в конфлікті з вимогами соціуму.

Вивчення проблеми соціалізації людини неможливо без вивчення того середовища, з якого людина отримує позитивні і негативні приклади. Що саме впливає на формування особистості і що виступає, як найбільш привабливе для особистості, що і чому особистість може вважати доцільним для себе.

Формування батьківських настанов починається у віці немовля. Слід відзначити, що під батьківськими настановами можна розуміти всі настанови, що приймає дитина від членів родини, які причетні до її виховання (батьки, бабуся, дідусь, старші брати та сестри). Ці настанови стають самими стійкими і, практично, не піддаються руйнуванню. Їх можна тільки блокувати, або вони втрачають свого значення тоді, коли дитина починає аналізувати та співвідносити промови дорослих з їх реальною поведінкою. Схильність до асоціальної поведінки виникає тоді, коли дитина відчуває на собі настанови-стигмати: поганій, невдаха, ледащо, тощо. Батьківська настанова переходить на другий план у дошкільному та молодшому шкільному віці, коли найважливіше місце в референтній групі дитини починають займати вихователі та вчителі.

Найбільш впливовими на особистість підлітка стають традиційні настанови, що передаються з покоління в покоління і живаються батьками скоріше традиційно ніж усвідомлено. Часто повторювані, вони програмують підлітка на певні висновки відносно своєї особистості, своїх здібностей, своєї поведінки.

Аналіз результатів проведеного дослідження свідчить, що більшість підлітків визнають переважну роль батьків у формуванні соціальних настанов. 68% випробуваних повністю визнали вплив батьків на формування означених настанов. 21% випробуваних віддають пріоритет у формуванні особистих настанов іншим людям із референтної групи. Це вказує на достатньо високий вплив батьків на формування світогляду підлітків. Окремо слід зауважити, що найменша кількість настанов, на думку підлітків надходять від вчителів. Тільки 11% підлітків визнали перевагу вчителів у формуванні настанов. Це, на наш погляд, пояснюється тією обставиною, що більшість настанов формуються в ранньому дитинстві,

коли авторитет учителя ще не набув свого значення.

За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Нерозривний і багатоманітний взаємозв'язок самосвідомості з усіма іншими психічними явищами (що виявляється, перш за все в тому, що самосвідомість реально виступає завжди як би "через" всі ці психічні явища, процеси і т. ін.) конкретно виражає найважливіше початкове положення про природу самосвідомості: самосвідомість є завжди усвідомленням самого себе як свідомого суб'єкта, людини, реального індивіда. Так виразно виявляється інтегральний, особовий характер самосвідомості, однієї з необхідних умов цілісності всієї психічної діяльності людини.

Схильність до асоціальної поведінки з'являється в структурі самосвідомості підлітків під впливом негативних настанов щодо своєї особистості. Це підлітки, в яких невдало склалося навчання і відносини в колективі, вся діяльна активність яких зосереджується у неформальній групі, у дворовій компанії, у відході від соціуму, і тоді вже ніякі заборони і покарання не зупинять і не попередять асоціальних форм поведінки.

Наше дослідження спрямоване на розробку комплексної програми психолого-педагогічного впливу на формування самосвідомості підлітка з метою попередження асоціальних форм поведінки та соціалізації в сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Понять природу человека А. Адлер. – СПб.: Академический проект, 1997. – 256 с.
2. Боришевський М. Психологія виховання і державотворення / М. Боришевський // Інформаційний бюлетень АПН України: Психолого-педагогічні новини. – 1994. – № 2 – С.1-9.
3. Денисов І.Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці. Постметодика / І.Г. Денисов. – № 7-8 (45-46). – 2002. – С. 207-212.
4. Калина Н.Ф., Тимошук І.Г. Основы юнгианского анализа сновидений Н.Ф. Калина, И.Г. Тимошук. – М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер", 1997. – 304 с. – Серия "Актуальная психология".
5. Основы практической психологии. / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін.: Підручник . – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
6. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: у 2-х т. / М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін. : [за заг. ред. М. Й. Боришевського]. – К., 2001. – т. 2. – С. 120-139.

Подано до редакції 07.09.09

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена розгляду процесу формування самосвідомості в підлітковому віці. Особлива увага приділяється діагностиці та профілактиці асоціальної поведінки.

Ключові слова: підлітковий вік, самосвідомість, структура самосвідомості, асоціальна поведінка.

И.Г. Денисов

СКЛОННОСТЬ К АСОЦИАЛЬНОМУ ПОВЕДЕНИЮ В СТРУКТУРЕ САМОСОЗНАНИЯ ПОДРОСТКА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению процесса формирования самосознания в подростковом возрасте. Особое внимание уделяется диагностике и профилактике асоциального поведения.

Ключевые слова: подростковый возраст, самосознание, структура самосознания, асоциальное поведение.

I.G. Denisov

PROPENSITY TO ASOCIAL CONDUCT IN THE STRUCTURE OF TEENAGERS' SELF-CONSCIOUSNESS

SUMMARY

The article considers the process of forming teenagers' self-consciousness. Particular attention is paid to diagnostics and prophylaxis of asocial conduct.

Keywords: adolescence, self-consciousness, structure of self-consciousness, asocial conduct.
